

Kálmán László

Hogyan terelik az összetételek az asszociációkat?

Az analógiás nyelvelmélet középpontjában az asszociációk állnak, ezeken belül is a hasonlóságon alapulók a legfontosabbak, de szerepet játszanak az együttes előforduláson alapuló is. Az ilyen elméletek a kifejezések „jelentésén” nemigen lehet mást érteni, mint azt, hogy a kifejezések milyen asszociációkat eredményeznek, milyen képzeteket idéznek fel (a „képzet” itt érzi a benyomások emlékeire utal, beleértve a nyelvi természetűeket is).

Az „összetett szó” elnevezést köztudomásúan sokféle módon használják, és az egyes értelmezéseken belül is igen heterogén jelenséget neveznek meg vele. A sokféle meghatározásban közösnek mondható, hogy az összetétel két (vagy több) viszonylag tartalmas kifejezésből áll, és hogy ezek együtt inkább szójellegű, mint szószerkezet-jellegű kifejezést alkotnak.

A nagy kérdés persze az, hogy mitől lesz egy szerkezet inkább szójellegű, mint szószerkezet-jellegű. Ez az a kérdés, amire nehéz értelmes választ találni a szakirodalomban. Az átalakítási lehetőségek hiánya, az elemek kapcsolatának jelöletlensége, a nem kompozicionális jelentés, a prozódiai egység mind csak részgazságok, hiszen szép számmal vannak mindegyik alól kivételek. Mindenképpen úgy tűnik, hogy – mint a nyelvi jelenségeknél általában – itt is vannak prototipikus esetek, és azoktól különböző irányokban eltérők. De nem lenne jó ennyivel elintézni a dolgot. Magyarázatra szorul például, hogy miért és milyen irányokban lehet eltérni a prototípusoktól.

Az általam javasolt megközelítésnek az a lényege, hogy az összetételnek mint szerkesztési eszköznek egyetlen központi prototipikus használata van: abba az irányba tereli a befogadó asszociációit, hogy _intézményesült_ jelenségre utal vele a használója, olyasmire, aminek a jelölésére amúgy (nem összetett) szavakat szoktunk használni. Ezzel szemben a mondattani szerkezetek inkább úgy ragadják meg az összetett jelenségeket, mint alkalmi társulásokat, amelyeknek az együttes előfordulása társadalmilag nem intézményesült.

A fentieknek megfelelően (hogy tudniillik magyarázatra szorulnak a prototípusoktól valamiben eltérő esetek) számot kell adni azokról az összetételszerűségekről, amelyekből hiányzik az intézményesülés mozzanata. A magyarázat a kiindulási pontomhoz híven csak analógiás jellegű lehet. Például az anyagneves összetételeknek egyáltalán nem szükséges intézményesült jelenségekre utalniuk (például olyan tárgyakra is utalhatunk, amelyeket tipikusan egyáltalán nem az illető anyagból készítenek). Ennek az a magyarázata, hogy az anyagneves szerkezetek mind típus-, mind előfordulási gyakoriságuk alapján prototipikus összetételek (intézményesült együttjárásra utalnak), így nagyon erős az analógiás hatásuk, olyan mintát alkotnak, amelyhez előszeretettel alkalmazkodunk akkor is, amikor nem éppen az intézményesült jelenség irányába akarjuk terelni a hallgatóság asszociációit.